

Patchworkowy kapitalizm (uwagi na marginesie koncepcji Juliusza Gardawskiego i Ryszarda Rapackiego)

Wiesław Gumuła*

Abstrakt

Artykuł zawiera krytyczną analizę koncepcji kapitalizmu patchworkowego oraz wynikającej z niej perspektywy metodologicznej, której autorami są Juliusz Gardawski i Ryszard Rapacki. Autorzy wykonali ogromną pracę badawczą, która zaowocowała wyrafinowanym narzędziem teoretycznym i metodologicznym, które wykorzystali do badań nad kapitalizmem w Europie Środkowo-Wschodniej. Ważnym rezultatem badawczym jest opracowanie nowego typu idealnego kapitalizmu w Weberowskim rozumieniu tego słowa. Sądzę, że na obecnym etapie badań autorzy zebrali za mało argumentów do wystarczającej weryfikacji hipotezy o patchworkowym charakterze kapitalizmu środkowoeuropejskiego. Ale nie ma również podstaw do jej odrzucenia. Jest to kwestia kolejnych badań. Koncepcja patchworkowego kapitalizmu inspirowa do debaty naukowej. Jest to bardzo obiecujące narzędzie, które może być wykorzystane zarówno do weryfikacji, jak i falsyfikacji hipotez o patchworkowości instytucjonalnych rozwiązań gospodarczych w rozmaitych gospodarkach krajowych.

Słowa kluczowe: kapitalizm patchworkowy, typ idealny, kapitalizm środkowoeuropejski
Kody klasyfikacji JEL: P16, Z13, P26

* Uniwersytet Jagielloński (professor emeritus), e-mail: wieslaw.gumula@uj.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-7255-178X>.

1. Wstęp

Inspiracją do napisania tego eseju była lektura obszernego studium *Kapitalizm patchworkowy w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa konceptualizacja*, którego autorami są Juliusz Gardawski i Ryszard Rapacki [2021]. Autorzy wyznaczyli sobie ambitny cel polegający na nowej, oryginalnej konceptualizacji istoty postkomunistycznego kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Autorzy rozwijają tezę, że kraje te łączą obecnie rozmaite podobieństwa ustrojowe, które pozwalają rozpatrywać je w ramach jednego typu idealnego w Weberowskim rozumieniu tego słowa. Upowszechniony tutaj wariant kapitalizmu ich zdaniem ma unikalny i osobliwy charakter, który odróżnia go zdecydowanie od kapitalizmu w kilku wydaniach zachodnioeuropejskich. Już na wstępie zapowiadają, że dowiodą, iż kraje EŚW cechuje niespójność „architektur instytucjonalnych”, która polega na braku trwałych instytucjonalnych „osnów” porządkujących fundamentalne społeczno-gospodarcze reguły gry w taki sposób, aby były zdolne narzucić instytucjom wtórnym, czyli „wątkom”, jednorodne zasady funkcjonowania. Ten typ idealny kapitalizmu opatrują nazwą „kapitalizm patchworkowy”.

2. Środkowoeuropejski typ idealny patchworkowego kapitalizmu

Zacznijmy od podkreślenia, że Autorzy skupiają się w swoich analizach na aspekcie instytucjonalnym funkcjonowania kapitalizmu, to jest – inaczej rzecz ujmując – poruszają się w obrębie kultury normatywnej. Pomijają natomiast kulturę symboliczną, aspekt interakcyjny gospodarowania, a także strukturę interesów rodzących się na podłożu dostępu do dóbr rzadkich, a więc pozostałe fundamentalne rodzaje spoiw ustrojowych kapitalizmu. Trzeba tu dodać, że wprost zapowiadają właśnie takie podejście do analiz kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

W swoich analizach inspirowa się między innymi badaniami nowej ekonomii instytucjonalnej, nowej socjologii ekonomicznej, antropologii ekonomicznej, porównawczej ekonomii politycznej. Wykorzystując Weberowską metodę typu idealnego, wywodzą, że kraje Europy Środkowo-Wschodniej charakteryzują się brakiem trwałych instytucjonalnych osnów gospodarczych, które mogłyby w dłuższych okresach determinować charakter wtórnych instytucjonalnych „graczy” gospodarczych. Wykazują, że środkowoeuropejski patchwork jest następstwem specyficznej wielowiekowej

ewolucji „porządków społeczno-gospodarczych” w krajach środkowoeuropejskich, a zwłaszcza utrzymującej się od kilku wieków słabości ich architektur instytucjonalnych, a także dwóch instytucjonalnych i klasowych załamów rozwoju kapitalizmu w latach 1939–1949 oraz 1989–1991. Istotnym czynnikiem, który zaciążył na obecnym kształcie systemu kapitalistycznego, jest między innymi zdecydowanie większa rola polityków niż kapitalistów w transformacji gospodarki w latach 90. Kapitalizm patchworkowy – ich zdaniem – ma słabo ukształtowane i niespójne zwłaszcza podstawowe instytucje formalne, a w tym instytucje państwa i prawa. Stąd wynika jego podwyższona chwiejność, podatność na kolejne zmiany oraz „ześlizgiwanie ku formom hybrydowym”. Wyjaśniając ową podwyższoną podatność na egzogenne zmiany, odwołują się również do fizycznych praw termodynamiki.

Piszą: „Równocześnie porządek patchworkowy jest względnie otwarty na dołączanie nowych elementów (organizacji, instytucji), co wynika z niskich barier i kosztów wejścia, które są z kolei efektem słabości lub braku instytucji «osnowy» oraz klas społecznych gotowych jej bronić. W efekcie nowe organizacje i instytucje mogą stosunkowo łatwo wprowadzać do owego porządku własne logiki instytucjonalne. Wywołuje to – z jednej strony – entropijny «dryf rozwojowy» kapitalizmu patchworkowego, lecz z drugiej strony owa otwartość zwiększa potencjał adaptacji do radykalnych zmian w środowisku zewnętrznym, a także wobec pojawiania się ewentualnych innowacji wewnętrznych” [Gardawski, Rapacki 2021].

W badaniach posługują się czterema modelami zachodnioeuropejskiego kapitalizmu. Są to: (a) model kontynentalny, którego empirycznym wcieleniem są Niemcy; (b) model anglosaski, który jest reprezentowany przez Wielką Brytanię; (c) model skandynawski, który jest realizowany w Szwecji; (d) model śródziemnomorski, który charakteryzuje Hiszpanię oraz Włochy. W analizie porównawczej krajów UE wykorzystują 132 wskaźniki instytucjonalne. Przy pomocy metody grupowania identyfikują rozmaite „klastry państw członkowskich UE” o podobnych zestawach instytucji, a przede wszystkim odsłaniają kluczowe cechy osnów, czyli cechy dominującej architektury instytucjonalnej w tych klastrach. Uwzględniając tak wyłonione typy zachodniego kapitalizmu – oraz kluczowe dla nich instytucjonalne obszary i aspekty – sprawdzają, czy (i w jakim stopniu) poszczególne kraje EŚW ulegały instytucjonalnej konwergencji (lub dywergencji) w relacji do któregoś z klastrów zachodnioeuropejskich.

Zidentyfikowane podobieństwa i różnice pomiędzy krajowymi klastrami UE oraz krajami EŚW analizują przy pomocy sześciu „filarów” architektury instytucjonalnej, które dotyczą: (1) konkurencji na rynku towarowym; (2) rynku pracy oraz stosunków przemysłowych; (3) pośrednictwa finansowego; (4) systemu zabezpieczeń

społecznych; (5) systemu wiedzy i edukacji; (6) rynku mieszkaniowego. Do pomiaru cech instytucjonalnych każdego z wyżej wymienionych obszarów wykorzystują zestaw sześciu wskaźników, charakteryzujących wyniki ekonomiczne osiągnięte w kluczowych składnikach architektury instytucjonalnej. W efekcie opisują architekturę instytucjonalną krajów EŚW, uwzględniając 36 wskaźników, którym przypisują odpowiednie współczynniki ich podobieństwa do poszczególnych klastrów charakteryzujących kraje UE. Dla poszczególnych gospodarczych obszarów instytucjonalnych krajów EŚW konstruuje „sześciokąty podobieństwa”, aby zilustrować poziom i strukturę podobieństwa określonego obszaru w każdym kraju EŚW do poszczególnych modeli kapitalizmu zachodnioeuropejskiego.

Jak piszą, badane kraje środkowoeuropejskie „(...) ujawniły jednoczesną bliskość instytucjonalną do więcej niż jednego modelu kapitalizmu zachodnioeuropejskiego, przy czym różnice w odpowiednich współczynnikach podobieństwa były dość małe. Na poziomie obszarów instytucjonalnych ten policentryczny wzorzec podobieństwa można dostrzec w szczególności w przypadku rynku pracy i stosunków przemysłowych, pośrednictwa finansowego, systemu zabezpieczenia społecznego i rynku mieszkaniowego, gdzie cechy instytucjonalne krajów objętych próbą sprawiły, że były one prawie w równym stopniu podobne do krajów śródziemnomorskich oraz do modeli kapitalizmu kontynentalnego i anglosaskiego (rynek pracy), że współczynnikami podobieństwa przekraczającymi w większości przypadków 60 (na skali w przedziale od 0 do 100 – W.G.). Te wyniki zdają się potwierdzać naszą hipotezę wyjściową dotyczącą patchworkowej istoty kapitalizmu powstałego w Europie Środkowo-Wschodniej pod względem jego heterogeniczności i instytucjonalnej różnorodności jego części składowych” [Gardawski, Rapacki 2021].

Autorzy, stosując precyzyjne i wielowątkowe narzędzia badawcze, wykazali zatem, że kraje środkowoeuropejskie posiadają fundamentalne rozwiązania instytucjonalne, które nawiązują jednocześnie do niektórych instytucji charakteryzujących wszystkie typy kapitalizmu zachodnioeuropejskiego. I to jest dobrze przez nich udokumentowany fakt. Natomiast nie sądzę, aby to wystarczyło do weryfikacji hipotezy, iż kapitalizm środkowoeuropejski ma patchworkowy charakter (z punktu widzenia definicji patchworku opracowanej przez Autorów), a także hipotezy, iż jest to osobliwość z punktu widzenia gospodarek starych krajów UE.

Po pierwsze, trzeba by mocniej wykazać, że osnowy środkowoeuropejskiego kapitalizmu rzeczywiście nie przystają do siebie. Jaka jest natura owych znacznych „rozbieżności” między osnowami instytucjonalnymi, a także między instytucjami formalnymi i nieformalnymi? Samo występowanie instytucji w kombinacjach niespotykanych w klastrach zachodnioeuropejskich (a więc założona ich pozorna

lub faktyczna obcość) jeszcze nie musi świadczyć o dysfunkcyjnym charakterze gospodarek krajowych EŚW jako całości. To wymaga pogłębienia badań, których wyniki dokumentowałyby dysfunkcjonalność zidentyfikowanych przez nich układów instytucjonalnych. Niewystarczającym kryterium w tym wypadku jest porównywanie efektywności instytucji gospodarczych „starych krajów” UE z krajami EŚW. Niższa bieżąca produktywność gospodarek krajów EŚW może wynikać z wielu innych czynników, niż instytucjonalna patchworkowość, a w tym – może być następstwem odmiennych punktów startowych krajów EŚW po transformacji ustrojowej z przełomu lat 80. i 90. Dotyczy to między innymi niższego potencjału sił wytwórczych oraz mniejszych kompetencji cywilizacyjnych. W dodatku należy uwzględnić fakt, iż większość krajów środkowoeuropejskich cechuje się wyraźnie wyższą dynamiką wzrostu produktywności w XXI wieku niż dynamika wzrostu produktywności organizacji gospodarczych Zachodu. Dotyczy to również dynamiki wzrostu produktywności całych gospodarek krajowych.

Autorzy stwierdzają, że większość gospodarek krajowych EŚW nawiązuje do modelu kontynentalnego w kwestii rozwiązań instytucjonalnych, natomiast do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu z punktu widzenia wyników gospodarczych. Zatem nie spełniają one wzorcowych standardów efektywności gospodarczej realizowanych w modelu kontynentalnym. Piszą więc, „że nawet sprawdzone i skądinąd sprawne instytucje nie gwarantują automatycznie równie dobrych wyników gospodarczych, jeśli zostaną przeniesione do innego kontekstu społeczno-kulturowego, politycznego i ekonomicznego” [Gardawski, Rapacki 2021]. To spostrzeżenie trafnie charakteryzuje relacje, które mogą występować pomiędzy wymiarem instytucjonalnym gospodarki a innymi wymiarami, lecz wykracza poza pole poznawcze, w którym zamierzają poruszać się Autorzy. Przypomnę, że dla nich patchworkowość jest ulokowana tylko w płaszczyźnie instytucjonalnej. W ten sposób sami dopatrują się nieefektywności gospodarki poza patchworkowym systemem instytucji – w szeroko rozumianej kulturze, strukturach interakcyjnych oraz strukturze dystansów społecznych – czego wprost nie artykułują.

Również zawodne może być inne kryterium patchworkowości, które – zdaniem Autorów – ma polegać na większej podatności gospodarek krajowych EŚW na przyswajanie sobie kolejnych zewnętrznych rozwiązań instytucjonalnych, niż to ma miejsce na Zachodzie. Otwartość na nowe instytucje – połączona z obniżoną zdolnością lub gotowością osnów do narzucania tym innowacjom krajowych gorsetów formalnych – może być również wyrazem dużej elastyczności osnów gospodarczych krajów EŚW (albo nawiązując do koncepcji Taleba – następstwem podwyższonej antykruchości). A to mogłoby świadczyć o czymś wręcz przeciwnym, czyli o szczególnego

rodzaju wysokiej spójności fundamentalnych rozwiązań instytucjonalnych, zwłaszcza jeżeli przyswajaniu przez system nowych organizacji nie towarzyszy zamieszanie instytucjonalne.

To samo można powiedzieć o podwyższonej entropijności. Entropię całości społecznych (zarówno pozytywną, jak i negatywną) analizowali już klasycy socjologii przy pomocy innych modeli pojęciowych, w tym kategorii ewolucji, postępu, regresu, anomii. Przy czym obydwie kierunki zmian (bądź to komplikowanie się struktur i narastanie napięć z jednej strony, bądź to ich ubożenie i zanikanie potencjału z drugiej) mogły być następstwem rozmaitych czynników, a nie tylko stopnia spójności systemu.

Po drugie, hipoteza, że patchworkowość jest osobliwością właśnie krajów EŚW znajduje się na wstępnym etapie weryfikacji. Aby satysfakcjonująco ją potwierdzić, trzeba by wykazać w drugim kroku (po ustaleniu, że patchwork charakteryzuje kraje EŚW), że analizowane przez Autorów cztery modele kapitalizmu zachodnioeuropejskiego nie są patchworkami. A może są nimi? Trzeba by więc przy pomocy tego samego narzędzia, jakim jest typ idealny patchworku, przeanalizować również osnowy instytucjonalne każdego z tych czterech modeli na tle pozostałych. Na razie nie jest wiadome, czy któryś z tych typów nie zawiera w swojej osnowie kluczowych instytucji, które nawiązują kształtem naraz do trzech pozostałych typów.

Ważnym rezultatem badawczym jest odkrycie, że wzorce architektury instytucjonalnej gospodarek EŚW charakteryzuje znaczna jednorodność i stabilność w czasie. W dodatku krajowe gospodarki EŚW zmierzają „w kierunku tego samego modelu kapitalizmu”. Autorzy interpretują ten fakt jako „dowód ciągłości samej istoty kapitalizmu patchworkowego w badanej grupie krajów” i zarazem „dowód występowania z dużym natężeniem cech patchworku we wszystkich lub niemal wszystkich badanych krajach” [Gardawski, Rapacki 2021]. Nie sądzę jednak, aby ten wynik wystarczył do sformułowania powyższych konkluzji. Argumenty uzasadniające moją opinię są podobne, jak we wcześniejszych akapitach, więc nie będę ich powtarzał. Natomiast traktowałbym ów rezultat badawczy jako dowód na to, że większość krajów środkowoeuropejskich reprezentuje pewien typ idealny, odmienny od czterech typów idealnych upowszechnionych w krajach Zachodu. Podkreślam – odmienny, ale nie osobliwy. Nie znalazłem w studium wystarczających argumentów na stwierdzenie, że kapitalizm środkowoeuropejski jest patchworkowy, a zachodnioeuropejski nie jest.

Ważnym osiągnięciem badawczym jest również wykazanie, że ów środkowoeuropejski typ idealny kapitalizmu występuje w kilku ewoluujących wariantach. Kraje EŚW różnią się, jeżeli idzie o dystans instytucjonalny wobec poszczególnych modeli kapitalizmu zachodnioeuropejskiego, a także jeżeli idzie o procesy polega-

jące bądź to na jego skracaniu, bądź to na wydłużaniu. W związku z tym konkludują: „Ustalenie to wspiera naszą wstępną hipotezę w części odnoszącej się do kolejnej istotnej cechy wyróżniającej porządek patchworkowy w naszej conceptualizacji, tj. jego chwiejności i niskiej przewidywalności przetrwania i kontynuacji konkretnych instytucji” [Gardawski, Rapacki 2021]. Na tym etapie badań podpisuję się pod tym wnioskiem – tyle że na razie zawiesiłbym użycie przymiotnika „patchworkowy”, dopóki rezultaty kolejnych badań nie rozwieją wątpliwości dotyczących hipotezy o patchworkowym charakterze osnów instytucjonalnych. W równym stopniu atrakcyjna poznawczo jest hipoteza o nieprzystawianiu podsystemu instytucjonalnego do pozostałych podsystemów, co może owocować chwiejnością i niską przewidywalnością przetrwania gospodarki w obecnej formie. Ten pierwszy podsystem może charakteryzować się większą spójnością niż gospodarka jako całość, i chronić ją przed nadmierną zmiennością.

3. Zakończenie

Autorzy studium o patchworku wykonali razem z zespołem ogromną pracę badawczą, która zaowocowała wyrafinowanym i precyzyjnym narzędziem teoretycznym, które może posłużyć do badań rozmaitych wersji kapitalizmu w jego aspekcie instytucjonalnym.

Ważnym rezultatem badawczym jest – po pierwsze – opracowanie nowego typu idealnego kapitalizmu (w Weberowskim rozumieniu tego słowa) oraz analiza gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej przy jego pomocy.

Po drugie, Autorzy wykazali, że środkowoeuropejski wariant kapitalizmu zasadniczo się różni od kilku jego zachodnioeuropejskich odmian.

Po trzecie, w badaniach wykorzystali bogate instrumentarium teoretyczne utworzonego przez siebie typu idealnego, a zwłaszcza instytucjonalne wskaźniki, które charakteryzują zawartość osnów oraz wątków instytucjonalnego systemu gospodarczego, a także powiązania między nimi.

Po czwarte, sądząc, że na obecnym etapie badań Autorzy zebrali za mało argumentów do wystarczającej weryfikacji hipotezy o patchworkowym charakterze kapitalizmu środkowoeuropejskiego. Ale nie ma również podstaw do jej odrzucenia. Jest to kwestia kolejnych badań.

Po piąte, Autorzy pozytywnie zweryfikowali „początkową hipotezę dotyczącą statusu krajów EŚW jako «nowej kategorii badawczej reprezentującej odrębny typ kapitalizmu». I to jest ważny efekt badawczy, ponieważ wykazali ponadto, że opracowany

przez nich typ idealny kapitalizmu patchworkowego «pozwała w zrozumiały sposób przedstawić wieloaspektowość zjawisk empiryczno-statystycznych» [Gardawski, Rapacki 2021]. To narzędzie uwrażliwia badaczy (kieruje ich uwagę) na istotne aspekty funkcjonowania kapitalizmu nie tylko w wariancie środkowoeuropejskim, lecz również w innych odmianach upowszechnionych w świecie.

Po szóste, koncepcja patchworkowego kapitalizmu prowokuje do debaty naukowej i inspiruje. Rezultaty uzyskane przy jej zastosowaniu rodzą nowe pytania, zachęcają do kontynuowania badań (i stanowią podstawę do wnioskowania o kolejne granty). Jest to bardzo obiecujące narzędzie, które może być wykorzystane zarówno do weryfikacji, jak i falsyfikacji hipotez o patchworkowości rozwiązań instytucjonalnych w rozmaitych gospodarkach krajowych. I niezależnie od wyników, jakie przyniosą badania z punktu widzenia ewentualnego patchworku, pozwala ono na odsłonięcie istotnych cech poszczególnych krajowych gospodarek w wymiarze instytucjonalnym.

Bibliografia

Gardawski, J., Rapacki, R. (2021). 'Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe – a New Conceptualization [Kapitalizm patchworkowy w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa konceptualizacja]', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 24.